

*Türk Orta Asyasında Budizm**

Buddhism in Turkish Central Asia

Hans J. KLIMKEIT

Çeviren: Mehmet T. BERBERCAN**

ÖZET

Bu makalede, Türk Orta Asyasına yayılarak Türk kitleleri tarafından benimsenmiş bir inanç sistemi olan Budizm ele alınmış ve bu inanç sisteminin tarihî süreç içinde, Türk dili ve kültürü üzerinde oluşturduğu etkiler çeşitli yönleriyle ortaya konulmuştur. Türk Budist edebiyatının nitelikleri ve geçirdiği gelişim süreci belirtilerek Budizm'in İslamiyet öncesi Türk edebiyatındaki yeri açıklanmıştır.

ANAHTAR KELİMELER

Budizm, Budist, Türkler, Türkçe, Orta Asya

ABSTRACT

In this article, the spread of Buddhism amongst the Turkish populace at large in Turkish Central Asia and the effects of Buddhism on Turkish language and culture are exposed from the assorted aspects in the historical perspective. Additionally, the characteristics of Turkish Buddhist literature and its development are specified in detail, and the place of Buddhism in Pre-Islamic Turkish literature is elucidated.

KEY WORDS

Buddhism, Buddhist, Turks, Turkish, Central Asia

* Hans-J. Klimkeit "Buddhism in Turkish Central Asia", *Numen*, Published by BRILL, Vol. 37, Fasc. 1, Jun. 1990, s. 53-69.

** İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi.

Altay bölgesinden İç Asya'ya doğru yönelen Türkler, 6. asrın ortalarında Orta Asya steplerindeki varlıklarını kuvvetle hissettirmeye başladılar.¹ Dinleri gök, toprak ve atalara saygı gibi kùltlerden oluşan bir dindi.² Kuzeydoğu Çin'den Aral Gölünün doğu kesimlerine kadar uzanan geniş bir bölgede ilk Türk kağanlığını kuranlar Türküt Türkleridir. Bir süre sonra bu kağanlık pek çok step hanedanlığının paylaştığı ortak yazgıdan kurtulamayarak doğu ve batı olmak üzere ikiye bölündü. Kağanlığın kurucusu ve devletin doğu kanadının ilk hükümdarı olarak Bumin Kağan (ölm. 552) kabul edilir. Kardeşi İstemi ise devletin batı kanadının hükümdarıydı. Bumin'den evvelki kağanların adları bilinmesine rağmen Eski Türkler, Bumin ve onun kardeşi İstemi'yi Türk devletin kurucu babası olarak görmekte ve onların yönetimine tanrısal bir kutsiyet atfetmekteydiler. Költigin yazıtında zikredildiği gibi “Üstte mavi gök, altta yağız yer yaratılınca, ikisinin arasında insanlık yaratılmış ve insanlığı yönetmek üzere atalarım Bumin Kağan ve İstemi Kağan başa geçmiş. Onlar başa geçerek Türk milletinin ülkesini ve töresini düzene sokmuşlar.”³ Bu sözler, 680 yılından sonra kurulan ikinci Türk imparatorluğunun büyük hükümdarlarından Bilge Kağan tarafından söylenmiştir. Bilge Kağan bu yazıtta, imparatorluğun ilk kağanlarının bilgeliğini ve cesaretini övmekte ve onların Çin ve Tibet ile olan ilişkilerinden bahsetmektedir. Bu yazıtta Budizm ve bu dinin tesiriyle ilgili olarak herhangi bir söz geçmemektedir. Birinci devletin ikiye bölünmesiyle kurulan iki yeni devletin (Batı ve Doğu), bu dinle kurduğu bağlantı ve bu dini tanıması farklı şekillerde olmuştur.

Kuvvetli ihtimale göre, ilk devletin batı kesimindeki Türkler, Budizm ile daha önce tanışmışlardı. Çünkü bu din, o devirlerde batı Türklerinin hakim olduğu bölgelerde, kitlelere yayılmak için gereken yolları çoktan tesis etmişti.

¹ Orta Asya'da Türklerin ortaya çıkışı ve tarihi için cf. B. Spuler, “Geschichte Mittelasiens seit dem Auftreten der Turken”, *HO I*, 5,5 (Leiden-Köln, 1966), pp. 123-310.

² Eski Türklerin dinlerine bir bakış of. A. von Gabain, “Inhalt und magische Bedeutung der alttürkischen Insehriften”, *Anthropos* 48 (1953), pp. 537-556; J.-P. Roux, “Les religions dans les sociétés Turko-Mongoles”, *Revue de l'histoire des religions* CCI (1984), pp. 393-420; J.-P. Roux, *La religion des Turcs et des Mongols*. (Paris 1984). (Bibliothèque Historique, Collection d'Histoire des Religions). J.-P. Roux, ‘Turkic Religions’, içinde: *The Encyclopedia of Religion*, ed. M. Eliade. Vol. 15. (New York-London, 1987), pp. 87-94.

³ T. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*. (The Hague, 1968). (Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, yol. 69), p. 232 (Türkçe metinler) and 263 (İngilizce tercüme). Eski Türk tarihi için cf. Spuler, *op. cit.*, pp. 127ff. and K.-H. Golzio, *Kings, Khans and other Rulers of Early Central Asia*. (Köln, 1984). (Arbeitsmaterialien zur Religionsgeschichte 11), pp. 60f. Bumin'den önceki dört hükümdarın isimleri.

Mutlak bir kanıt elimizde olmadığından, o devirde yaşayan batı Türklerinin Budizm'i kabul ettiklerini gösteren bir kesinlik söz konusu değildir. Ancak, batı Türkleriyle meskun Kapisa (Begram) bölgesinde, Türk kağanlığınca kurulmuş bir takım Budist tapınaklar olduğunu öğreniyoruz.⁴ Çinli rahip Wu-k'ung, 759 ve 764 yıllarında ziyaret ettiği Gandhara'da, Türk kağanlarınca inşa ettirildiğini düşündüğü Budist ibadethaneler keşfetmiştir.⁵ 629'da, bütün Orta Asya'yı gezen Hsüan Tsang, Budizm'in o yıllarda Türkler arasında yayıldığına ilişkin hiçbir şey zikretmemiş, aksine Türk kağanlarının kendi inançlarına bağlı olduklarını belirtmiştir. A. von Gabain'e göre Hsüan Tsang'ın öncelikli emeli Çinli ve Hintli Budistlerle tanışmaktır.⁶ Bununla beraber, onun diğer etnik gruplara bağlı Budistlerle de temas kurmuş olduğunu biliyoruz.

Türk Kağanlığına ve özellikle onun batı kesimine dönersek, hakikaten de bu kesimin batıdaki ve güneydeki toprak sınırlarının tam olarak nerelere uzandığını bilmiyoruz. Dikkat çeken nokta şu ki, Ceyhun nehri, Sasaniler ile Batı Türk Devleti'nin arasında sınır görevi üstlenmiş⁷ ve bilinenlere göre, 6. asırda Batı Türk Devleti'nin sınırları içine girdiği muhtemel olan Afganistan topraklarında sağlam biçimde kök salmıştı.

Doğu Türk Devleti'nde Çin Budizmi ile temas kurulduğu gözlenir. Çin kaynaklarında, Batı Wei Hanedanı'nın baş kumandanı ve Kuzey Chou yönetiminin (556-581) kurucusu Yü-wen T'ai'nin, Ch'ang-an ve başka yerlerde muhtelif sayıda ibadethane ve manastır inşa ettirdiği ve bu yapıların, hem Çinlilerin hem de Türklerin ortak kullanımı için yapıldığı zikredilmiş, ayrıca onun "Türklerin büyük kağanı, Mu-han (553- 572)" için "Türk İbadethanesi" inşa ettirdiği⁸ ve Yü-wen T'ai'nin ikinci halefi, Mingti (556-560)'nin bu ibadethanenin kuruluşunu anma vesilesiyle bir yazıt diktirdiği belirtilmiştir. Bu yazıtta, "*Büyük Türk İ-ni Wen Mu-han, yaz mevsiminde kuruluşu bitirmek için döndü, bu ibadethanenin yapılması tamamen kutsal bir iştir.*"⁹ denilerek, Mu-han kağanın askeri vasıfları övülmüş, Chou sülâlesine yardım ettiği belirtilmiştir ve yazıtın en sonunda Yü-wen T'ai'nin şevk ile din yayıcı misyonerliğinden bahsedilmiştir. Mu-han Kağan'ın gerçekten Budizm'i benimsediği şüphelidir. Bu yazıt, biraz da Çinlilerin gerçekleşeni değil de kendi dileklerini yansıtmak istemeleri sebebiyle yazılmış

⁴ A. von Gabain, "Buddhistische Türkenmission", *Asiatica. Festschrift Friedrich Weller*. Zum 65. Geburtstag gewidmet von seinen Freunden, Kollegen und Schülern (Leipzig, 1954), p. 166.

⁵ *Ibid.*

⁶ A. von Gabain, *op. cit.*, (n. 4), p. 167. 18 Cf. Laut, *op. cit.*, (n. 11). 65

⁷ B. Spuler, *op. cit.*, p. 129.

⁸ A. von Gabain, *op. cit.*, p. 162f.

⁹ A. von Gabain, *op. cit.*, p. 163.

olabilir. Ama gerçek şu ki, 6. Asırda, Ch'ang-an'da Türkler için bir Budist tapınağı inşa ettirilmiştir. Bu durum hatırı sayılır sayıda bir Türk nüfusunun (A. von Gabain'e göre 6000 kişi) burada yaşamış olduğunu gösteriyor.

Mu-han Kağan'ın halefi, genç kardeşi Tapar Kağan (T'o-po [572-581]) Budizm'e daha açık bir yapıdaydı. Gerçekten Budizm'i benimsediğini bilmesek de muhtemelen, onun bu dine tamamen teslim olmaksızın bir ilgi gösterdiği bellidir. Hakim olduğu toprakların sınırları içinde bir Budist tapınağı inşa ettirmiş ve T'silerden (Bir Çin Hanedanı) Budizm'i anlatan kitaplar istemiş ve kendisi için "Nirvanasutra" adlı eseri Türkçeye çevirtmiştir.¹⁰ Bu çeviri, Shi-Ts'ing adında yüksek rütbeli resmi bir görevli tarafından yapılmıştır. Bu eser, Türkçeye çevrilen ilk Budist metindir. Budizm ile alakalı bir metnin Türkçeye çevrilmesinde hayli güçlüklerle karşılaşılması kesindi; çünkü Türkçede, karışık ve zor Budist terminolojisini ifade edecek kelimeler, anlam karşılıkları bulunmuyordu. Ayrıca akla gelen başka bir soru, bu metnin hangi alfabeye yazıldığıydı. Bu yazı, Orhun yazıtlarındaki Runik yazı mı yoksa, daha muhtemel olarak, Soğd yazısı mıydı bilinmemektedir.¹¹

Budizm'in, ilk devletin doğu kesiminde yaşayan Türkler üzerindeki etkisini daha iyi anlamamızı sağlayacak kanıtlardan biri de beraberindeki yoldaşı keşişlerle beraber Kapisa'dan (Bugünkü Afganistan'daki Begram şehri) gelen ve eve dönüş yolu üzerindeki Ch'ang-an'da bir süre kalarak Türklerle meskun bölgelerden geçen keşiş Jinagupta'dır. Bu keşiş, Tapar Kağan zamanında Türk sarayına davet edilmiş ve muhtemelen orada Tapar Kağan'a "dharma"yı öğretmiştir. Hindistan'dan gelen Çinli keşişler, 260 tane Budist yazmayla gelmişler; ancak Çin'deki Ts'i hanedanının çıkardığı kargaşadan dolayı ülkelerine gitmeyi reddetmişler ve Jinagupta ile beraber kalarak bu 260 yazma üzerinde çalışıp bu eserleri Çinceye çevirmişlerdi.¹² Bu keşişlerin Türk sarayını etkileyip etkilemediği üzerinde bilgimiz yoktur.

İlk Türk devletinin sona ermesiyle devletin doğu kanadına hakim olan Türklerin Çin egemenliğine girmesi neticesinde, Çinliler yaklaşık otuz yıl (650-682) Orta Asya'ya hükmettiler. Bu otuz yıllık süreden sonra Türkler, tekrar toparlanarak İltiş Kağan (iltiş = derleyen, toparlayan kişi) önderliğinde bağımsızlıklarını ilan ettiler. Çin kaynaklarına göre İltiş Kağan "Kutlug = ku-to-

¹⁰ A. von Gabain, *op. cit.*, p. 164.

¹¹ A. von Gabain, *op. cit.*, pp. 164f. Eski Türk Budizmi'nde Soğdların rolü - J.P. Laut, *Derfrühe Türkische Buddhismus und seine literarischen Denkmäler.* (Wiesbaden, 1986). (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Aitica, Bd. 21), pp. 1ff.

¹² A. von Gabain, *op. cit.*, p. 165.

lo" namına sahipti. Bu kağan, ikinci Doğu Türk Devleti'ni kurdu. Böylece Kök-Türk Kağanlığı (ya da "Mavi Türkler" veya "Göge ait, ilahi Türkler") kurulmuş oldu.¹³ Bu devlet göçebe bir devlettir. Çin kültüründen etkilenen Türkler; şehirler, kasabalar kuruyorlardı. 680'den itibaren, bu yeni devletle beraber, eski göçebe hayat tarzı yeniden hakim olmaya başladı ve aynı zamanda Çin düşmanlığı baş göstererek milli bir uyanma hareketi içine girildi. Orhun abidelerinden anlaşıldığına göre, Költigin yazıtında bir ikaz mahiyetinde olarak, Türkler kendi eski hayat tarzlarına dönmeye ve bugünkü Moğolistan sınırları içinde olduğu sanılan Ötüken adıyla bilinen dağlara (ormana) dönmeye teşvik ediliyordu.¹⁴ Bu ikaz, Çin Budizmi'ne yanaşmamayı ve Türklerin öz dini olan Kök-Tengriciliğe (Göğü ilahi tutan ve toprak ana 'Umay'ı kutsayan din) dönmeyi de ima ediyordu diyebiliriz. Her ne kadar daha önceden Budizm'e açılım gösterilse de 692 ile 735 yılları arasında yazılmış Köktürk yazıtlarında Budizm'in hiçbir izi yoktur. Ancak bu devirde Soğd Budistleri ile temasa geçileceği görülecektir.

745 yılı civarında, Köktürk imparatorluğu Uygur Türklerinin isyanı sonucu yıkılacak ve ardından Uygurlar, steplerin yeni bakimi olacaklardı.¹⁵

Uygur devleti, Köl Bilge Kağan tarafından kuruldu (744-747) ve bu hakimiyet 840 yılına kadar sürdü. Kırgızlara yenilen Uygurlar, bu yenilginin ardından hakimi oldukları toprakları terk ederek iki koldan göçe mecbur kaldılar. Birinci kol Kansu koridoruna, ikinci kol 850'den 1250'li yıllara kadar hakim olacakları Turfan Havzasındaki çöl şehirlerine yöneldi.

Budist Türk edebiyatından günümüze ulaşan edebi mahsuller, en fazla Turfan bölgesinden Hami, Tun-huang ve Sarı Türklerin (Sarı Uygurlar) yerleştiği Kansu koridoru bölgelerindedir. Her ne kadar 762 yılında, Böğü Kağan (Mo-gu) Çin'den gelen Maniheizt rahiplerle temasa geçmiş ve bu dini benimseyerek resmi din haline getirmiş olsa da Budist edebi metinlerin bazıları Uygur Kağanlığı dönemine kadar gitmektedir.¹⁶ Elimizdeki bilgiler neticesinde, Budizm'in o devirde, bugünün Moğol steplerinde yaşamış Türkler arasında, adı geçen bölgelere göçlerinden evvel, yaygın olduğu sonucuna varabiliyoruz. İlk üç dilli Çince, Uygurca ve Soğdca yazılmış Karabalgasun yazıtında, Uygurların Maniheizm'i kabul ettiği ve oymalı boyanmış resimlerle iblis figürleri tasvir edilerek bunların yok edileceği belirtilmiştir. İblis figürleri olarak tasvir edilen-

¹³ Cf. B. Spuler, *op. cit.*, pp. 136ff.

¹⁴ T. Tekin, *op. cit.*, pp. 216f ve 285. Cf. ayrıca Spuler, *op. cit.*, pp. 139ff.

¹⁵ Uygurların yükselişi için cf. Spuler, *op. cit.*, pp. 148ff.

¹⁶ Cf. S. N. C. Lieu, *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China. A Historical Survey.* (Manchester, 1985), p. 193.

lerin bazıları Budizm'e ait figürlerdir.¹⁷ Jens Peter Laut, "*Der frühe türkische Buddhismus und seine literarischen Denkmäler*" adlı eserinde, Soğdların Step Türkleri arasında yaptıkları Budizm propagandasına dikkat çeker.¹⁸

Soğd Budizmi'nin önemli etkisini göstermesi bakımından Bugut yazıtı önemli kanıttır.¹⁹ İlk Türk devleti zamanından kalan bu yazıt, 580'li yıllarda yazılmıştır. Bu taş yazıt üzerinde, S. G. Klyashtorny ve V. A. Livsiç araştırmalar yapmış ve bu araştırmanın sonuçlarını 1972'de yayınlamışlardır. Bu yazıtın üç yüzü Soğdca olmasına karşın bir yüzü Brahmi harfleriyle yazıldığı belirlenen Sanskritçe bir metindir. Ne yazık ki bu metin fena halde tahribata uğradığından çözülememiştir. Ama Budizm konulu bir metin olduğu kesindir. Soğdca yazılmış kesimlerde tembih içeren şöyle bir ifade vardır: "*Büyük yeni bir Samğha kur!*"²⁰ Bu ibareden kimin konuştuğu ve kimin adres gösterildiği anlaşılmasa da yazıttaki bu ibarenin Tapar Kağan'ın bizzat verdiği bir emir olma ihtimali vardır. Bu metinden çıkarılacak sonuç, Budizm'in yayılmasının teşvik edildiğidir. Bu yazıt Soğdların Budist inancını Moğol steplerinde yaymak için üstlendikleri önemli rolü göstermesi bakımından da önemlidir. Bilindiği üzere Soğdlar, İpek yolu boyunca ticaret ile uğraşan, Semerkand ve Çin arasında kervanlar vasıtasıyla ticari hayatı ellerine geçirmiş bir halktı. Orhun yazıtlarına göre, Pulleyblank tarafından da ortaya koyulduğu gibi²¹, Soğdların Türkler arasında koloniler kurduğunu biliyoruz.²² Bugut yazıtında gördüğümüz Soğd yazısının ilk Türk kağanlığı (Köktürkler) tarafından kullanıldığı anlaşılmaktadır. Soğd yazısının geliştirilmiş bir şeklini kullanmış olan Uygurlar, bu yazıyla oluşturulan edebiyatın en fazla mahsulünü verenlerdir. Kuzey Chou hanedanına ait yıllıklarda geçen bilgiler de Soğd yazısının ilk Türk kağanlığı tarafından kullanıldığını kanıtlamaktadır. Pulleyblank'ın bildirdiğine göre, Chou hanedanına ait yıllıklarda "*T'u-küe dili, hu barbarlarının yazısına benzemektedir*"²³ şeklinde bir

¹⁷ Cf. G. Schlegel, *Die chinesische Inschrift auf dem uigurischen Denkmal in Kara Balgassun*. (Helsingfors, 1896). (Memoires de la Société Finno-Ougrienne IX), p. 61. Cf p. 58: "Wiederholt bedauerten wir dass ihr früher unwissend wart und die Geister Götter [lit Buddhas] nanntet."

¹⁸ Cf. J. P. Laut, *op. cit.*, (n. 11).

¹⁹ S. G. Klyashtorny ve V.A. Livsiç, "The Sogdian Inscription of Bugut Revised", *AOH* 26 (1972), pp. 69-102. Bu yazıtın önemi için Laut, *op. cit.*, pp. 3ff.

²⁰ S. G. Klyashtorny / V. A. Livsiç, *op. cit.*, p. 86.

²¹ E. G. Pulleyblank, "A Sogdian Colony in Inner Mongolia", *T'oung Pao* 41(1952), pp. 317-356. Cf. ayrıca S.G. Klyashtorny, "Sur les colonies sogdiennes de la Haute Asie", *UJb* 33 (1961), pp. 95-97.

²² Cf. T. Tekin, *op. cit.*, (n. 3), pp. 273 ve 275.

²³ Liu, Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*. Vol.I. (Wiesbaden, 1958). (Göttinger Asiatische Forschungen, Bd. 10), p. 10.

ibare göze çarpmaktadır. Burada geçen “hu” kelimesi o devirlerde İrani kavimler için, özellikle Soğdlar için kullanılmaktaydı.²⁴

Soğdların Moğol steplerindeki Türk kağanının sarayına olan politik etkileri, Pulleyblank tarafından aydınlatılmaya çalışılmıştır. O’na göre bu kavmin etkisi bütün göçebe milletlerin yaşadığı bölgelere kadar bir yayılma göstermekteydi.²⁵ Türklerin arasında bulunan Soğdların varlığından Çin, fena halde rahatsızlık duymaktaydı. 7. asırdan kalan bir Çince metinde şöyle denilmektedir:

*“T’u-küeler (Türkler) basit ve kandırılması kolay yapıda insanlardır. Onları yönetmek ve birbirlerine düşürmek oldukça basittir. Ancak ne yazık ki pek çok şeytan zihniyetli kurnaz ‘hu’ onların arasında yaşamakta ve onları içten içe yöneterek onlara rehberlik etmektedir.”*²⁶

Soğdların Türkler arasındaki etkisi pek çok hususta kendini göstermekle beraber, din bakımından Türklere kuvvetli etkileri olmuştur. Ayrıca burada şu da vurgulanmalıdır ki, Soğdlar din olarak sadece Budizm’in değil, Maniheizm’in ve hatta Hıristiyanlığın da propagandasını yapmış olmalıdırlar. Bu milletin Türkler üzerindeki dinsel etkilerini göstermesi bakımından, bir Uygur beyinin (Uygur Kağanlığı kurulmadan evvel) kendine Budist bir isim vermesine “P’u-sa (Bodhisattva) (661/3?)” sebep olacak derecede tesiri bulunmuşsa da bu durumun bütün esaslarını bilemiyoruz?²⁷

Soğdların Türkler üzerindeki kültürel etkilerini göstermesi bakımından Türkçede Soğd dili kökenli oldukça fazla miktarda kelime vardır. Çıkarılan sonuç şudur ki, Soğdların Türkler üzerinde dinsel etkilerinin yanında seküler dünyaya ait kültürel etkileri de vardı.²⁸ J. P. Laut’un da belirttiği gibi, Turfan’da bulunan Türk edebiyatının en eski yazmalarında aşırı derecede Soğdca ödünç kelime vardır. Bu Budist metinler daha yakından incelendiğinde, bu metinlerin sadece linguistik açıdan arkakik özellikler gösterdiğine şahit olunmaz aynı zamanda Laut’un dediği gibi bu yazılar “Klasik öncesi Türkçe” ile yazılmış olma

²⁴ Pulleyblank, *op. cit.*, pp. 318f.

²⁵ E. G. Pulleyblank, *op. cit.*, pp. 317f.

²⁶ Liu, *op. cit.*, p. 87. 29 Laut, *op. cit.*, pp. 9f.

²⁷ Liu *op. cit.*, p. 351; Spuler, *op. cit.*, p. 149.

²⁸ Cf. K. Röhrborn, “Zum Wanderweg des altindischen Lehngutes im Altürkischen”, *Studien zur Geschichte und Kultur des Vorderen Orients*. Festschrift für Bertold Spuler zum siebzigsten Geburtstag (Leiden, 1981), pp. 337-343. Tabii ki Türk Budist terminolojisine Soğd ve Tohar etkisinin yanında Hint etkisi ve artan bir şekilde Çin etkisi de vardı. Cf. K. Röhrborn, “Zur Terminologie der buddhistischen Sekundär-Überlieferung in Zentralasien”, *ZDMG* 133 (1983), pp. 273-296; K. Röhrborn, “Zur Rezeption der chinesisch-buddhistischen Terminologie im Altürkischen”, *WZKS* XXX (1986), pp. 179-187.

hususiyeti arz eder. Bu yazıların Mani metinlerinin yazıldığı *n* - diyalektine yakınlığı göze çarpar.²⁹ Bu metinlerin bazıları bizi daha eskiye, Uygur Kağanlığı (745-840) dönemine kadar götürebilir. Dikkat çekici olarak, bu Budist metinlerde içerik olarak Maniheizm tesiri göze çarpar.³⁰ Erken devir Türk Budist metinlerinde Maniheizm'e ait üslup yapısı ve betimleme geleneği göze çarpmaktadır.³¹ Örneğin, bu metinlerde zikri geçen "*arıṅ nom* (temiz akide)" ibaresi Hint Budizmi'nde bulunmayan bir ibaredir. Bu ibarenin Hint Budizmi'ndeki karşılığı "*caratham brahmacāryam* (temiz yolu yürümek)"dır. "*arıṅ nom* (temiz akide)" ibaresi orijinalite açısından Maniheizm'e ait bir ifade tarzıdır.³²

Maniheizm betimlemelere, özellikle Budizm'e ait olduğu şüpheli metinlerde de bolca rastlanır. Örneğin, "Sekiz Yükme Yarı Sutra" adlı eserde güneş ve ay, *ordular* (saraylar) şeklinde betimlenmiştir.³³ Bu betim tarzı Budist metinler için olağan dışı bir tarzıdır. Maniheizimde güneş ve ay kavramının saraylar şeklinde tasvir edilmesi ve bedeli ödendikten sonra insanı kurtaran mutlak tanrılarının yerleri olarak açıklanması bu kavramların bütün sistemin bir parçası ve bir kesimi olmasıyla alakalıdır.

Bugüne kadar yayımlanmış Türk Budist metinlerinin bir kısmı çok eski linguistik özelliklere³⁴ ve yaygın görüşe göre, Maniheizm'i anımsatan bir içeriğe sahiptir. Bu metinler şunlardır:

1. "Lotus Sutra"nın en eski nüshası³⁵

2. "İyi ve Kötü Düşünceli Kardeş Hikâyesi (Kalyanamkara ve Papamkara)" gibi bazı hikayeler³⁶

²⁹ J. P. Laut, *op. cit.*, pp. 9f

³⁰ Cf. H.-J. Klimkeit, *Die Begegnung von Christentum, Gnosis and Buddhismus an der Seidenstraße*. (Opladen, 1986). (Rheinisch-Westf. Akad. d. Wiss., Vorträge (G 283). Maniheizm metinler üzerindeki Budizm tesiri için cf. H.-J. Klimkeit, "Buddhistische Übernahmen im iranischen und türkischen Manichaismus", W. Heissig ve H.- J. Klimkeit (ed.), *Synkretismus in den Religionen Zentralasiens*. (Wiesbaden, 1987), pp. 58-75.

³¹ Cf. Referanslar için Klimkeit, *op. cit.*, (n. 30), (1986), pp. 46ff.

³² Cf. UigWb, s.v. arıṅ. Prof. Schmithausen, beni bu Hint teriminden haberdar etti. "arıṅ nom" terimi Psalmları anımsatmaktadır: Ps. 12,7'de Luther'in tercümesinde, "Die Worte des Herrn sind lauter wie Silber" (The English Revised Standard Version'da (Ps. 12,6), "The promises of the Lord are promises that are pure..."). Cf. also Ps. 18,31 Luther'e göre, "die Worte des Herrn sind durchliutert". (Revised Standard Version (18,31): "... the promise of the Lord proves true").

³³ W. Bang, A. von Gabain ve G. R. Rachmati, "Türkische Turfantexte VI: Das buddhistische Sutra Säkiz yükmäk". (Berlin, 1934). (SPAW 1934), pp. 93-192. Cf. pp. 125f.

³⁴ Cf. J. P. Laut, *op. cit.*, p. 11.

³⁵ D. Maue ve K. Röhrborn, "Zur alttürkischen Version des Saddharmapundarika-Sutra", *CAJ24* (1980), pp. 251-273.

3. Buda'nın hayat hikayesini anlatan bazı metin parçaları³⁷

4. Tibet Yazısıyla yazılmış bir Budizm ilmihali³⁸

5. "London Scroll (Londra Tomarı)" olarak bilinen Budizm'e ait olduğu şüpheli *Sekiz Yükme Yarı Sutra*³⁹

6. *Maitrisimit* adıyla bilinen bir eser olan "Maitreya ile Karşılaşma"⁴⁰

Bu eser, Türk Budizmi'nin en önemli eserlerinden biridir. Toharcadan Uygurcaya aktarılan bu eserin kolofonu (eser sonunda eser künyesini bildiren yazı) eserin orijinal dilinin Hintçe (*Enetkek*) olduğunu belirtir. Ancak böyle bir eserin Hintçe orijinali bulunmadığı gibi ne Sanskritçe ne de bir Prakrit diliyle yazılmış bir örneği vardır. Hatta Tibetçe ya da Çince bir tercümesi de bulunmamaktadır. Belli olan şu ki, bu eser Tarım nehrinin içinde aktığı Merkezî Asya'da, Tarım Havzasında yazılmıştır. Bu eser, İslam öncesinde, Kuzey Tarım Havzası'nda yaşayan Hınayāna Türklerinin önemli edebi yaratılarından biridir.⁴¹ Eserin sadece Türkçe olan kısımlarında, Jākata ve Avadāna tarzı yazılmış öykülerle ilişkili olan kesimlerin bulunması, "yangı kün (yeni yıl günü)" için hazırlanmış tiyatral bir drama olan bu eserin yazarı ya da yazarlarının Klasik Budist literatürüne geniş ölçekte vakıf kişiler olduklarını göstermektedir. Bu eserin eski bir nüshası Turfan civarındaki Sangim'de bulunmuş, yazım tarihi 11. asra ait başka bir yazma ise Hami'de bulunmuştur.

Sonuç şu ki, pek çok Budist Türk keşişi, Sanskrit Budist edebiyatına vakıf kişilerdi. Bu edebiyattan Türkçeye pek çok eser aktardılar. Turfan bölgesinden, İpek yolunun Tarım havzası havalisine yönelen kuzey ve güney istikametlerinde bu kategoriden pek çok metin bulunmuştur. Sanskritçeden, Prākritçe (Pāli

³⁶ J. R. Hamilton, *Le Conte Bouddhique du Bon et du Mauvais Prince en Version Ouïgoure, Manuscrits ouïgoures de Touen-Houang*. (Paris, 1971). (Mission Paul Pelliot, Documents conservés à la Bibliothèque Nationale 3).

³⁷ F. W. K. Müller, *Uigurica II* (Berlin, 1911). (APAW 1910, Nr.), pp. 4-7; J. P. Laut, "Ein Bruchstück einer alttürkischen Buddhobiographie, *UJb*, N.F. 3(1983), pp. 38-101.

³⁸ D. Maue ve K. Rohrborn, "Ein 'buddhistischer Katechismus' in alttürkischer Sprache end tibetischer Schrift". Teil I: *ZDMG* 134 (194), pp. 286-313; Teil II: *ZDMG* 135 (1985), pp. 68-91.

³⁹ W. Bang, A. von Gabain, G. R. Rachmati, *op. cit.*, (no. 33).

⁴⁰ Ş. Tekin, *Maitrisimit nom bitig. Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule*. 2. Vols. (Berlin, 1980) (Berliner Turfantexte IX); Geng Shimin ve H.-J. Klimkeit, H. Eimer ve J. P. Laut'un katkılarıyla, *Das Zusammentreffen mit Maitreya. Die ersten fünf Kapitel der Hami-Version der Maitrisimit*. (Wiebaden, 1988). (Asiatische Forschungen 103) Cf. ayrıca: Geng Shimin/H.-J. Klimkeit/J. P. Laut, " 'Der Herabstieg des Bodhisattva Maitreya vom Tusita-Götterland zur Erde.' Das 10. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit", içinde: *AoF* 14 (1987), pp. 350-376; Geng/Klimkeit/Laut, " 'Das Erscheinen des Bodhisattva.' Das 11. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit", içinde: *AoF* 15 (1988), pp. 315-366.

⁴¹ Ş. Tekin, *op. cit.*, Vol. I, p. 7.

dili hariç), Toharca A (Kuchean) ve Çince'den yapılan çok sayıda tercüme bulunmaktadır. Budist metinleri, daha erken olmasa bile, özellikle 8. ve 9. asırlarda Çince'den Türkçeye aktarılmıştır.⁴² En önde gelen tercümanlardan biri de 10. asırda yaşamış, Hsüen-tsang'ın biyografisi de dahil olmak üzere çok sayıda tercüme eseri bulunan, Şingko Şeli Tutung'dur.⁴³ Tibetçeden Türkçeye yapılan tercüme de olmasına karşın, bunlar az sayıda, numunelik tercümelemdir.⁴⁴

Türk Budizmi'nin ana merkezi olan Turfan Havzasında Budizm, daha erken olmasa bile, 4. ve 5. asırda belirmeye başlamış, yaygın görüşe göre, burada yaşayan Çinlilerce benimsenmiştir. 469 yılında bu bölgede inşa edildiği bilinen bir Çin Budist tapınağına ait yazıt bu durumu kanıtlar.⁴⁵ Bu yazıtta, Maitreya'nın bir hükümdar olarak selamlandığı bildirilerek Taoist ve Konfüsyen konseptine dahil mevzular anlatılmıştır.

9. asırda Turfan bölgesine yerleşmeye başlayan Uygurlar, bu bölgede sayıları gittikçe artan kitleler halinde Budizm'i benimsemişler, eski dinleri Maniheizm'i bırakmaya başlamışlar; ama buna rağmen bazı Uygur kralları ve maiyetleri Maniheizm'i benimsemeye devam etmiştir. Bu Uygur krallarının kim olduğunu ne yazık ki bilemiyoruz. Görünen o ki Maniheizm ve Budizm bir kaç asır bu bölgede beraber yaşamış ama Budizm'in sayıca artan bir şekilde üstünlüğü devam etmiş,⁴⁶ Turfan'a hakim Uygur beylerinin İslamiyeti kabulleriyle, 15. asırdan itibaren Budizm'in yerini İslamiyet almaya başlamıştır. 10. asrın başlarında, Koço şehrine gelen Wang yen-te adında Çinli bir temsilci, bu şehirde sadece bir tane Maniheizm tapınağının kaldığını ama elli kadar Budist manastırı ve Çince Budist metinlerle teçhiz edilmiş bir kütüphane olduğunu belirterek gelişip kök salan Budist kültürünün bu bölgedeki derin tesirine işaret etmiştir.⁴⁷

⁴² Adı yukarıda geçen *The Nirvana-Sūtra*, 6. asırda tercüme edilmişti.

⁴³ Cf. P. Zieme, "Singqu Sāli Tutung - Übersetzer buddhistischer Schriften ins Uigurische", *Tractata Altaica. Denir Sinor sexagenario ... dedicata*. Ed. W. Heissig et al. (Wiesbaden, 1976), pp. 767-773. Cf ayrıca: P. Zieme, "Xuangzangs Biographie und das Xiyuji in alttürkischer Überlieferung", içinde: J. P. Laut ve K. Röhrborn (edd.), *Buddhistische Erzählliteratur und Hagiographie in türkischer Überlieferung*. Wiesbaden 1990. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Vol. 27), pp. 75-107.

⁴⁴ Temel olarak Yüan zamanında çevrilen Tantrik metinlerle ilgilidir. G. Kara ve P. Zieme, *Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung*. (Berlin, 1976). (Berliner Turfantexte VII). Bununla beraber bazı Mahāyāna metinleri erken devir Tibetçeden çevrilmiştir. Örneğin, "Altun Yaruq Sutra". Cf. von Gabain, *op. cit.*, (n. 4), p. 171.

⁴⁵ O. Franke, *Eine chinesische Tempelinschrift aus Idikutşahri bei Turfan. (Turkistan)*. (Berlin, 1907). (APAW 1907, Anhang: Abhandlungen nicht zur Akademie gehöriger Gelehrter: Philosophische und historische Abhandlungen), pp. 1-92.

⁴⁶ A. von Gabain, *op. cit.*, (n. 4), pp. 169ff.

⁴⁷ Cf. M.A. Stein, *Innermost Asia*. Vol. II. (Oxford, 1926, repr. Delhi, 1981), pp. 582ff.

Tun-huang'da, duvarlarla çevrili gizli bir kütüphanede, Uygur edebiyatına ait eserler bulunması, bu bölgede azımsanmayacak sayıda Budist Uygur rahibinin yaşadığını kanıtlar. Turfan Uygurlarının İslamiyet'e yönelmesiyle Budizm, sadece Kansu bölgesinde yaşayan Sarı Uygurlar arasında kalmış olmalıdır. 17. asırda istinsah edildiği belirlenen Sarı Uygurlara ait "Altın Yaruk (Suvarnaprabhasasutra)" gibi Budist metinlerin bulunması, yalnızca Kansu bölgesinde Budist geleneğin devam ettiğini gösteren delillerden sayılır. Ayrıca bazı Uygur metinleri de Etsen-Gol gölü yakınlarında bulunmuştur.⁴⁸

Türk Budist metinlerinin yazıldığı yazı, Soğd alfabesinden geliştirilmiş Uygur yazısıdır. Bazen metinlere, Brahmi harfleriyle yazılmış notların ya da Çince karakterlerin eklendiği görülür. Uygur yazısı hem yazmalarda hem de basmalarda kullanılmıştır. Çok az örneği olmakla beraber daha önce zikrettiğimiz gibi, bazı Budist ilmiyelerinin yazımında kullanılmak kaydıyla Tibet yazısından da istifade edildiği görülür.

Budist Türk edebiyatıyla ilgili olarak 1980 yılında, W. Scharlipp tarafından bu edebiyatın genel özelliklerini belirten bir çalışma yapılmıştır.⁴⁹ O tarihten bu yana başka çalışmaların da yayınlandığı görülür.⁵⁰ Scharlipp, 10., 13. ve 14. asırların Budist Türk edebiyatının en çok beslendiği devirler olduğunu bildirir. Türk Budizmi ile ilgili eserlerin bazısının nüshasının bol olduğu ve 100'den fazla hatta 300'e varan yaprak sayısına sahip olduğu düşünülmektedir.

Budist Uygur edebiyatıyla (Eski Türk Budizmi) alakalı oldukça fazla detaya sahip bir çalışma yapmaktan ziyade, bu edebiyatın genel karakterini ortaya koyan bir çalışma yapmayı hedefliyoruz:

Budist metinlerle ilgili yapılan çalışmalarda, *Vinaya* metinlerinin dikkatten kaçtığı göze çarpmaktadır. *Vinaya* metinlerinin Sanskritçe yazıldıkları bilinir.⁵¹ *Abhidharma* edebiyatıyla ilgili olarak, evvelâ *Abhidharmakosa* adlı eserin bazı parçalarının günümüze ulaştığını belirtelim. Tun-huang'da, "*Sthiramati'nin*

⁴⁸ Cf. J.R. Hamilton, *Manuscripts Ouïgours du IXe-Xe siècle de Touen-Houang*. Vol. I. (Paris, 1986). (Fondation Singer-Polignac), pp. ix-xxiii.

⁴⁹ W. Scharlipp, "Kurzer Überblick über die buddhistische Literatur der Türken", *Materialia Turcica* 6 (1980), pp. 37-53; cf. A. von Gabain tarafından yapılan diğer araştırmalar: "Der Buddhismus in Zentralasien", *HO* 1,8,2 (Leiden-Köln, 1961), pp. 496-514; *Zentralasiatische türkische Literaturen I: Nichtislamische alttürkische Literatur*, *HO* 1,5,1 (Leiden-Köln, 1963), pp. 207-228 (repr. Leiden-Köln, 1982, pp. 207-228 ilavesiyle beraber pp. 469-471); "Die alttürkische Literatur", *Philologiae Turcicae Fundamenta II*, ed. P. N. Boratav. (Wiesbaden, 1964), pp. 211-243.

⁵⁰ Cf. Bibliyografyalar için: P. Zieme, *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*. (Berlin, 1985). (Berliner Turfantexte XIII), p. 14-21, Laut, *op. cit.*, (n. 11), pp. 213-228, UigWb.

⁵¹ A. von Gabain, *op. cit.*, (n. 49), (1963), p. 221.

Abhidharmakosa Hakkındaki Tefsiri"nin Çince'den yapılmış Uygurca bir tercümesi bulundu. Bu eserin Çince versiyonu artık mevcut değildir. Bu eser, 600 kadar hikmetli mısra ve tüm detaylarıyla Sarvāstivādin'in öğretilerini içermektedir.⁵²

Hinayāna metinlerinin sadece Uygurca yazılmış bir versiyonu mevcuttur (Metindeki Toharca parçalarla beraber). Maitrisimit'in bir Hinayāna metni olduğunu belirtmiştik. Klasik Mahāyāna sutralarının, daha önce bu yazıda atıfta bulunduğumuz, Lotus Sutra'nın (Saddhannapundarīka-Sūtra) bir kaç yaprağı bugüne ulaşmıştır. En hacimli Budizm metinlerinden *Suvarnaprabhāsa-Sūtra* (Altun Yaruk) adlı eserin Uygurca versiyonu günümüze ulaşabilmiştir.⁵³ Bu eser, ele geçen bazı varaklarda yazdığı üzere, 10. asırda Şingko Şeli Tutung tarafından muhtemelen I-T'sing'in Çince versiyonundan çevrildi.⁵⁴ 17. asırda istinsah edilen metnin bütünü Kansu'da bulunmuştur. Bu eserin giriş bölümü yazılırken, Tibetçe versiyonundan faydalanılmıştır. Uygurca versiyonda, bu eserin popüler bir eser olduğuna ilişkin pek çok açıklama yer alır.⁵⁵ Bu eserde kolofon ilave (eserin künyesini bildiren yazı) olmamasına rağmen eserin içinde kolofon tipi pasajlara rastlanır. Bu Uygurca versiyonunun en önemli özelliği daha kişisel bir din telakkisinin varlığıdır. Örneğin Çince versiyonlarda, "Buda" ya da "Budalar" şeklinde kullanımlar geçmesine rağmen Uygur versiyonunda "Buda baba" ya da "babamız Buda, babalarımız Budalar" şeklinde kullanımlar göze çarpar.⁵⁶

Prajñāpāramitā edebiyatıyla ilgili olarak "Elmas-Sutra (Vajracchedika-Sūtra) adlı eser göze çarpar. Bu eserin Çince versiyonundan yapılmış bir Uygurca tercümesine sahibiz.

Şimdiye kadar, 8 farklı dilde yazma eser bulunmuştur. Kumrājiva'nın Çinceye çevrilen *Vajracchedika* adlı eserinden 500 yıl sonraki en eski Orta Asya metni MS. 905 yılına aittir. Prajñāpāramitā edebiyatına yakın olan, Türk Budist-

⁵² Cf. Scharlipp, *op. cit.*, p. 43.

⁵³ W. Radloff ve S. E. Malov, *Suvarnaprabhāsa* (St. Petersburg, 1913-1917). (Bibliotheca Buddhica 17). Almanca tercümesi (14. bölümün başına kadar): W. Radloff, *Suvarnaprabhāsa (Das Goldglanz-Sutra)*, ed. S. Malov. (Leningrad, 1930). (Bibliotheca Buddhica 27). Cf. ayrıca K. Kudara ve K. Röhrborn, "Zwei verirrte Blätter des uigurischen Goldglanz-Sūtras im Ethnografiska Museum, Stockholm", *ZDMG* 132 (1982), pp. 336-347.

⁵⁴ Cf. A. von Gabain, "Die alttürkische Literatur", *Philologiae Turcicae Fundamenta II*, ed. L. Bazin et al. Wiesbaden 1964 (211- 243), pp. 225f.; P. Zieme, *Die Stabreimtexte der Uiguren von Turfan und Dunhuang. Studien zur alttürkischen Dichtung*. ["Dissertation", i.e. Habilitationsschrift Berlin 1983], Baskıda (1990), Ch. I B 14 (MS p. 36).

⁵⁵ Cf. J. Nobel, *Suvarnaprabhāsottama-Sūtra. Das Goldglanz-Sūtra ...* Vol. 1. (Leiden, 1958), p. xxxiv.

⁵⁶ H.-J. Klimkeit, "Buddha als Vater", *Fernöstliche Weisheit und christlicher Glaube*. Festgabe für Heinrich Dumoulin SJ zur Vollendung des 80. Lebensjahres. (Mainz, 1985), pp. 240ff.

ler arasında olduğu kadar Çinli Budistler arasında da popüler olduğu muhtemel olan sutra, ünlü *Vimalakīrtinīrdēsa-Sūtra* adlı eserdir.⁵⁷ Bir diğeri, Prajñāpāramitā edebiyatıyla ilişkili olan doktrinsel bir mahiyete sahip Uygurca yazılmış Nāgārjuna'nın Mektubu'nun (Suhrlekha [Bir dosta mektup]) günümüze ulaşan parçalarıdır.⁵⁸

Klasik Mahāyāna metinlerinin arasında, Amitābha kültüyle ilişkili başka metinler de vardır. Bunlar arasında, "Abiraki (Amitābha-Sūtra)" başlıklı bir eserden istifade edilerek oluşturulan eserler söz konusudur.⁵⁹ *Abitaki*, Amitābha dinselliğinin en tanınmış metinlerinden birinin tercümesi olmamasına rağmen daha ziyade, eser başlığından da anlaşıldığı gibi "Beyaz Lotus Çiçeği Topluluğu", Çince bir eserin tercümesiyle ilişkilidir. Uygurca metin, bir takım meditasyonel pratikleri anlatmakta ve Amitābha kültürünü işleyen tanınmış metinlerden alıntılarını içermektedir.

Budist Türk edebiyatıyla alakalı metinleri oluşturan diğer bir kategori, apokrifayal (dinde sonradan çıkan oluşumları benimseyerek aslından uzaklaşmış) sutralardan oluşur. Bu kategori içinde, daha önce de bahsettiğimiz "Sekiz Yükmek Yaruk Sutra" adlı eser bulunmaktadır. Bu eserin Hint Budizmi'ne ait versiyonu muhtemelen hiç var olmamasına rağmen Yogacāra felsefesiyle ilgili bir bağı vardır. Bu metnin Çin'de yazıldığı sanılmakla birlikte, Moğolca ve Tibetçe versiyonlarının olduğunu biliyoruz. Çok sayıda metin parçası ve yazma nüshası bulunmasına karşın Londra'da bulunan nüshası en iyi korunmuş olanıdır. Çince'den çevrilen diğer pek çok apokrifayal eseri de "sūtra" olarak zikrediyoruz. "sūtra" Uygurca versiyonda denildiği gibi, 10. asırda Şingko Şeli Tutung'un da çevirdiği şekilde "vücudu ve zihni görmek, onları idrak etmek (citta)" anlamındadır.⁶⁰

Diğer bir kategori, büyük çaplı ve önemli sutralar üzerine yapılan tefsirlerdir. Örneğin, Suvarnaprābhāsottama-Sūtra (Altun Yaruk Sutra) üzerine yapılan Çince'den çevrilen bir tefsir metninde, inancın 10 katlı önemi anlatılmaktadır.⁶¹ Bu tefsir metinlerinin çoğu Çince'den yapılan tercümelerden oluşmaktadır.⁶²

⁵⁷ Scharlipp, *op. cit.*, (n. 49), p. 45.

⁵⁸ Scharlipp, *op. cit.*, p.46.

⁵⁹ A. Temir, K. Kudara ve K. Röhrborn, "Die alttürkischen Abitaki-Fragmente des Ethnografya Müzesi, Ankara", *Turcica XVI* (1984), pp. 13-28. O. Sertkaya ve K. Röhrborn, "Bruchstücke der alttürkischen Amitābha-Literatur aus Istanbul", *UJb N.F.* 4 (1984), pp. 97-117.

⁶⁰ G. Hazai, "Fragmente eines uigurischen Blockdruck-Faltbuches", *AoF III* (1975), pp. 91-108.

⁶¹ W. Bang ve A. von Gabain, "Türkische Turfan-Texte V. Ans buddhistischen Schriften". (Berlin, 1931). (SPAW 1931), pp. 340-356 (Text B).

⁶² G. Kara ve P. Zieme, *op. cit.*, (n. 44).

Bir başka kategoriye, Tantrik metinlerle ilgili olarak Moğol devrinde (13. ve 14. asır), Tibetçeden yapılan tercümelemler oluşturur. Elimizde Tantrik ritüelleriyle ilgili, bir *mandala* meditasyonunun teşekkülünü örnekleyen metin bulunmaktadır.⁶³ Bu bağlamdaki büyü metinlerinin muhtelif çeşitleri bulunmaktadır.

Kendine has özellikleriyle kendi başına bir kategori oluşturan *Insadi Sutra*⁶⁴ adlı eserden bahsedecek olursak, muhtemelen 13. ya da 14. asırda yazıldığı düşünülen bu eserin elimizdeki tek nüshası 17. ya da 18. asırda yazılmıştır. Bu eser, Pravāra seromonisinin orijinini ve bu seromoninin hususi durumlarını bildirmektedir. Eser, Hindistan'daki yağmur mevsimini konu alan bölümle sonlanır. Çeşitli Mahāyā metinlerini zikretmesi dolayısıyla Mahāyānistik tarza sahip harflerle yazılmıştır. Orijinal dili Türkçe olan bu eserin yazıldığı devirde İslam, Doğu Türkistan'a girmeye başlamıştı. Maitreya'nın ortaya çıkması için duyulan ümidin seslendirildiği bu eserde, Batı Asya dinlerine mahsus Meryem Ana ve Muhammed gibi figürler eleştirel bir bakış açısıyla ele alınmıştır.

Klasik ve ikincil derecede öneme sahip bazı sutralar A. von Gabain'in 1964'te yaptığı bir araştırmada açıklanmıştır.⁶⁵ Bu tarihten itibaren, A. von Gabain'in araştırmasındaki kategorizasyonda ismi geçen eserler üzerinde çeşitli çalışmalar yapıldığını, Budist Āgamalar da dahil olmak üzere, bazı metinlerin neşredildiğini görüyoruz.⁶⁶ Bunlar arasında Budizm temalı hikayeler de göze çarpmaktadır.⁶⁷

Dikkat çeken diğer bir kategori, günah itirafnamelerinden oluşur.⁶⁸ Bu itirafnamelerin en büyüğü "*Kṣanti kulguluk nom* (Günah İtiraf edilen Sutra)" adlı metindir.⁶⁹ Bu tip metinlerin çoğu gibi bu eser de Çineden yapılmış bir tercümedir. Bu metinde, Bodhisattva olarak davranan bir kişi, bu metinleri ezberleyerek kötü karmaya sahip olmaları sebebiyle "samsāra"da acı çeken ve kendi çabalarıyla kurtuluşa eremeyecek canlıların kaderi üzerinde etki oluşturmaya, onları kurtarmaya çalışır. Bu metnin ne zaman Çineden Uygurcaya çevrildiğini bilmiyoruz. Bu metinden başka, günah itirafı özelliği taşıyan birkaç küçük

⁶³ A. von Gabain, *op. cit.*, (n. 49), (19M), pp. 228-230.

⁶⁴ S. Tezcan, *Das uigurische Insadi-Sūtra*. (Berlin, 1974). (Berliner Turfantexte III).

⁶⁵ A. von Gabain, *op. cit.*, (n. 49), (1964), pp. 225-227.

⁶⁶ Cf. Yukarıda atf yapılan bibliyografya ile ilgilidir (n. 50), bunlardan başka, J.P. Laut and K. Röhrborn, *Der türkische Buddhismus in der japanischen Forschung* (Wiesbaden, 1988). (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Bd. 23), bu eserde Röhrborn, Japonya'da Türk Budizmi üzerine yapılan çalışmalar hakkında bir araştırma yayınlamıştır.

⁶⁷ A. von Gabain, *op. cit.*, (n. 49), (1964), pp. 221-228.

⁶⁸ Cf. A. von Gabain, *op. cit.*, (n. 49), (1964), pp. 227-228.

⁶⁹ K. Röhrborn, *Eine uigurische Totenmesse*. (Berlin, 1971). (Berliner Turfantexte II); I. Warnke, *Eine buddhistische Lehrschrift über das Bekennen der Sünden* (Basilmamış tez, Berlin (GDR), 1978).

metin parçası olmakla beraber, bunlardan bazılarının Maniheizm'e mahsus günah itiraf metinleri oldukları anlaşılmaktadır.⁷⁰ Günah itiraf metinlerinin, Hindistan'da bilinmemesi ve elimizdeki metinler gibi, rahip sınıfından olmayan kişiler için olmaları, Budizm ve Maniheizm arasında ortak bir etkileşim oluştuğunu göstermektedir. Bu tip Uygur metinlerinin karakteristik özelliği formalize olmaları (belli bir biçime sahip olmaları) ve rahipler sınıfından olmayan insanların ve bu metinlerin yazılması için bağış yapanların adlarının metne sokulmasıdır. Ortaya çıkan soru şudur: Neden Türk Budizmi'nde günah itiraf metinleri büyük bir öneme sahipti? Bana göre bu durum sadece yabancı kaynaklı bir etkilendirme değildir; çünkü metinlerde belirtilen günahkâr olma düşüncesi daha ziyade tarihsel ve doğa kaynaklı haricî güçlerin karşısında duyulan çaresizlik hissinin aynasıdır.

Orta Asya'nın çöl şehirlerinde yaşayan insanların, sürekli göçebe ve yabancı güçlerin tehdidi altında, her gün bu güçlerden kaynaklanan bir tehlikeyle karşılaşacaklarının şüphesini duymaları, etraflarında gelişen hadiselerin etkisiyle de edilgeni olma hissini duymalarına sebep olmuştur. Bu durum kendini dinsel olarak "günahkârlık" açısından açıklar.

Budist Türk edebiyatının genel özellikleri çerçevesinde yaptığımız kategorizasyondan da anlaşıldığı gibi, bu edebiyatın en önemli yönü bir tercüme edebiyatı olmasıdır. Tercüme; Hint dillerinden (Sanskritçe, Prakritçe), Toharcadan ve çokça da Çince'den yapılmıştır. Moğol devrinde, Tibetçeden de Uygurcaya tercüme yapıldığı gözlenir. İnsadi Sutra ve bu eser gibi itirafname tarzında yazılmış bir dizi eser iç kaynaklı Türkçe eserler midir? Akla gelen soru şudur: Orijinal dili Türkçe olan metinler var mıdır?

Bu sorunun cevabı olumludur. Bu bağlamda iki temel saha zikredilmiştir. Birincisi, dikkat nazarına alınacak derecede mahsul vermiş olan Türkçe şiir edebiyatıdır.⁷¹ Bu edebiyatta klasik içeriğe yeni bir form (şekil) tahsis edilmiştir; Altın Yaruk Sutra'nın V. bölümündeki "Günahların Kefâreti" kısmında mısralar halinde yazılmış örnekler vardır.⁷² Klasik metinlerden müstakil olarak ve

⁷⁰ Cf. H.-J. Klimkeit, "Manichäische and buddhistische Beichtfomeln aus Turfan. Beobachtungen zur Beziehung zwischen Gnosis und Mahāyāna ", ZRGG 29 (1977), pp. 193-228.

⁷¹ P. Zieme *op. cit.*, (n. 50); P. Zieme, *Die Stabreimtexte der Uiguren von Turfan und Dunhuang. Studien zur alttürkischen Dichtung*. Gelecek Budalığı vadeden "vyākarana-şiiirleri" olarak bilinen şiirler, Budist Uygur edebiyatına aittir. Cf. J. P. Laut/P. Zieme, "Ein zweisprachiger Lobpreis auf den Bāg von Koço and seine Gemahlin", içinde: J. P. Laut and K. Röhrborn (edd.), *Buddhistische Erzdhlliteratur und Hagiographie in türkischer Überlieferung*, Wiesbaden 1990, pp. 15-36.

⁷² P. Zieme, *op. cit.*, (n. 50), pp. 86ff.

çeşitli övgüler içeren şiirler de vardır. Diğer şiirler, dinsel ve seküler hayata mahsus farklı farklı konularla ilgilidirler. P. Zieme tarafından bu tür şiirsel mahiyete sahip metinler tercümeleleriyle beraber neşredilmiştir. Şiirlerdeki konular çeşitlidir. Bir örnekte, rahip sınıfından olmayanlar sadaka vermeye teşvik edilmekte, bir başka örnekte ölüm kavramı ele alınmakta, bazılarındaysa Budist felsefeyi ilgilendiren meseleler vs. dile getirilmektedir.⁷³

İkincisi kolofonlardır. Kolofonların (Eserin yazılış tarihinin, eserin edebî künyesinin, kimin katkısıyla yazdırıldığıının belirtildiği bilgiler) mısra şeklinde verildiği gözlemlenir.⁷⁴ Bu özellik, yalnızca Türk Budizmi'ne mahsus edebî eserlerde görülen yaygın bir tarzdır. Bağışçı müritlerin (eserin yazılması için katkı sağlayan) sayesinde geçerlilik kazanan bu uygulama, genel manada bir tip popüler dindarlığı açıklamaktadır. Teologlar tarafından ayırt edilen bu Budist folk inancının içindeki dinî fikriyat irdelenebilir. *Nirvāna, tengri yiri* (tanrıların yeri), *Amitābha'nın Batı Cenneti* ve *Maitreya ile Karşılaşma* kabul edilen kurtuluş imajlarıdır. Bu imajlar serbestçe birbiriyle değiştirilebilir, biri diğerinin yerine konulabilir.⁷⁵ Kolofonların en önemli özelliği tabii ki onların kendi şahsi karakterleri olmasıdır. Kolofonlar, içinde birey için genel çerçevede Budist fikriyatını içeren anlamlar bulunan bir dinselliği yansıtır.

Budist Türk edebiyatının sadece küçük bir kısmı elimizde bulunmaktadır. Elde bulunan eserlerin fragman boyutunda küçük metinler olmaları nedeniyle bizim yapabileceğimiz değerlendirme dar olacaktır. Buna karşın vardığımız sonuçlar Türk Budist edebiyatını yansıtmaya çalışmış ve Orta Asya Türklerinin, Budist literatürün oluşması için gösterdikleri katkıyı belirtmiştir.⁷⁶ ©

⁷³ P. Zieme, *op. cit.*, (n. 50), pp. 106ff.

⁷⁴ P. Zieme, *op. cit.*, n. 50), pp. 155ff.

⁷⁵ H-J. Klimkeit, "Der Stifter im Lande der Seidenstraßen. Bemerkungen zur buddhistischen Laienfrömmigkeit", *ZRGG* 35 (1983), pp. 289-308.

⁷⁶ Örneğin, Buda'nın hayatı üzerine mülâhazalar, rahibe yetiştiren kurumların tertibi vs. Türk Budizmi'ne has bir tavra işaret etmektedir. Cf. H-J. Klimkeit, *Der Buddha. Leben und Lehre*. Stuttgart 1990, pp. 55f., 77, 83f.; J. P. Laut, "Die Gründung des buddhistischen Nonnenordens in der alttürkischen Überlieferung", baskıda (1990).